

Buttle kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 **Gotlands
Museum**

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Buttle socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	7
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	13
Kyrkobyggnaden.....	23
Kyrkans huvuddrag.....	23
Byggnadshistorik	28
Nulägesbeskrivning	34
Inredning och inventarier.....	79
Restaureringar	98
Senaste restaureringarna.....	98
Arkeologi	102
Värdering.....	104
Allmänt.....	104
Bruksvärden	106
Kyrkobyggnaden.....	106
Kyrkans inventarier	107
Kyrkogården	107
Händelselista Buttle kyrka	109
Lagskydd.....	114
Källor och litteratur.....	116
Otryckta källor.....	116
Tryckta källor.....	116

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handlägningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem

från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

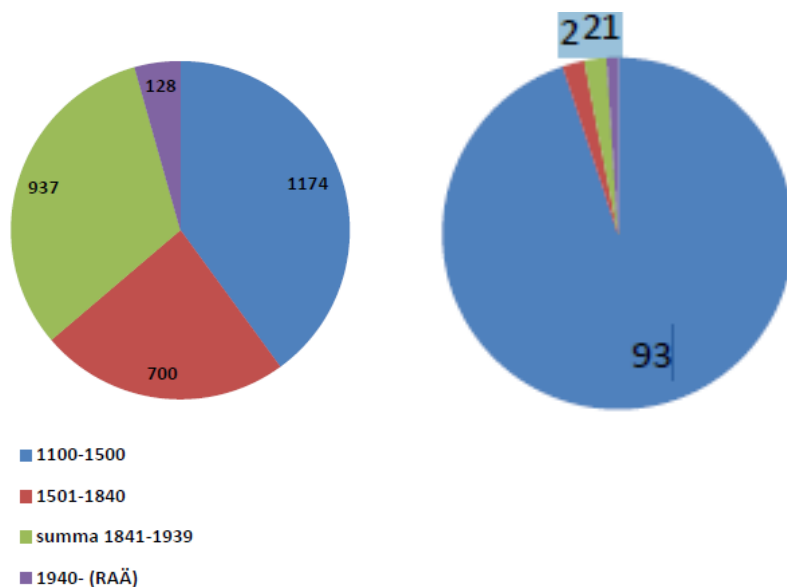
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobygget helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobygget. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnad över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida

kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasin svägg har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Buttle socken

Buttle kyrka ingår i Romakloster pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 40 km från Visby. Socknen är en typisk skogsbygd med spridda odlingsmarker. 2019 fanns 100 invånare.

Kyrkomiljön

Buttle kyrkogård med kyrka är belägen c:a en km från stora landsvägen mellan Visby och Hemse. Den ligger i utkanten av en mindre samhällsbildning. I norr gränsar kyrkogården mot landsvägen Buttle – Ala, i öster mot åkermark, i söder mot ett änge och i väster mot den tidigare skolans tomt, där även en bilparkering är anordnad.

Buttle kyrka fotograferad från norr 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

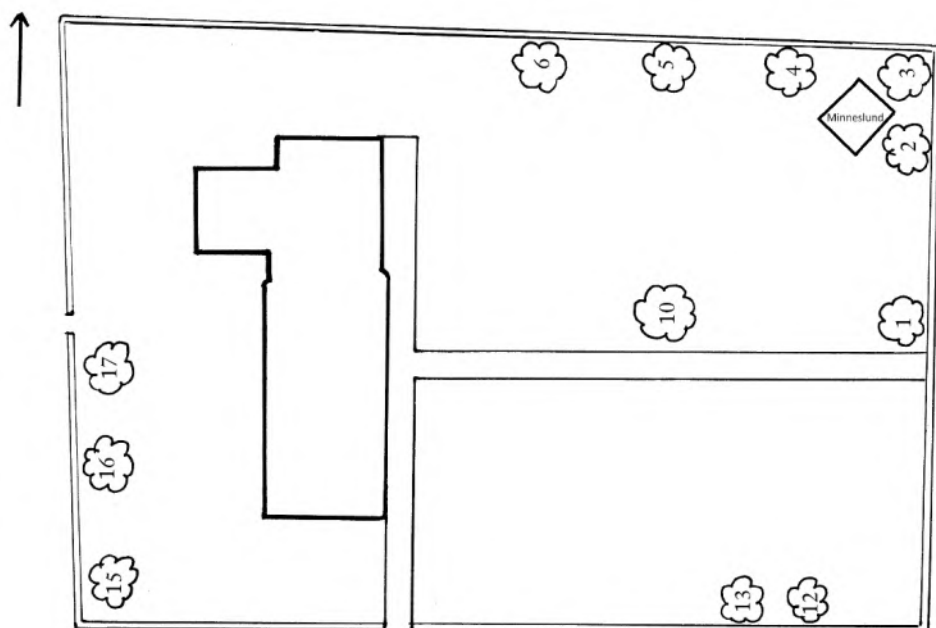
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

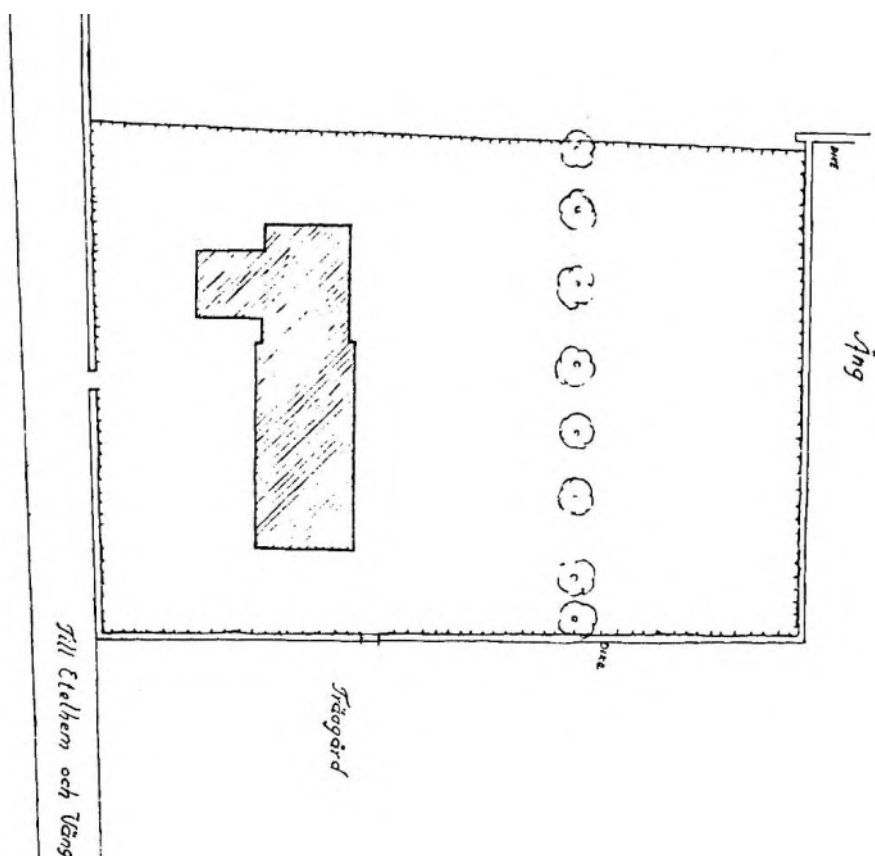
Kyrkogården har en rektangulär form. Den är omgiven av terrassmurar och spridda träd av en tidigare trädkrans. Söder om kyrkan växer ett gammalt träd som ingick i den trädrad som utgjorde den södra gränsen för den äldre kyrkogården. Vid den norra ingången står en fattigbössa från 1700-talet och söder om kyrkan finns ett solur från samma århundrande. I kyrkogårdens sydöstra hörn finns en minneslund. Söder om kyrkogården finns ett lövträdsområde med yngre träd.

Buttle kyrka fotograferad från öster 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Buttle kyrka situationsplan 2008, reviderad 2020. Öster uppåt. Gotlands Museum.

Buttle kyrka. Situationsplan. Uppmätning av Erik Person och Karl Karlström 1928. Ur Sveriges Kyrkor (68), Gotland band IV:3 (1952).

Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att Buttle kyrka är omgiven av mindre åkerområden, ängs- och hagmarker samt stora skogsområden. År 1746 omtalas tre stigluckor av trä i öster, väster och norr.

På laga skiftes karta från 1882 syns muren söder om kyrkan vilket avgränsade den äldre kyrkogården. Här framgår också att kyrkogården har utvidgats åt söder. Enligt P A Säves teckning från 1846 (s. 29) fanns en stiglucka vid den norra ingången vid denna tid. Väster om kyrkan ligger skoltomten med skolan. 1859 uppfördes ett nytt sockenmagasin i trä. Det framgår inte på laga skiftes karta var det låg. 1860 planteras lövträd runt kyrkogården. 1882-83 anlades diken och en stenmur runt kyrkogården. I äldre protokoll talas det om den gamla ringmuren. Vid den norra ingången ledde en färäst (järngaller) över diket och vid den västra ingången till kyrkogården finns ”en nödig stenplan med en trappsten”.

Skattläggningskarta 1752.

Laga skiftes karta 1882. På kartan syns muren söder om kyrkan vilken avgränsade den äldre kyrkogården. Väster om kyrkogården ligger skoltomten med skolan.

Buttle kyrka fotograferad från öster. Kyrkogården omges av en trädkrans. Foto Einar Erics 1914.
RAÄ, Kulturmiljöbild.

På kyrkogården växer högt gräs mellan gräskullegravar. Foto Anders Roland 1925. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kyrkogården söder om kyrkan. Foto Alfred Edle 1928. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården har en rektangulär form, utsträckt i nord-sydlig riktning. Den har vid flera olika tillfällen utvidgats söderut. Åren 1882-83 skedde en utvidgning åt söder med nio meter.

Kyrkogården är den omgiven av terrassmurar. Tidigare omgavs murarna av diken vilka nu är igenfyllda. Huvudingången ligger i väster, där en trappa av kalksten uppmurats. I norr utgörs ingången av en enkel öppning.

Från ingången i väster, leder en gång längs med kyrkans östra fasad, och från långhusportalen går en gång mot söder. Mitt på den gång som leder från långhusportalen åt söder ligger en gravhäll. Det finns tre belysningsstolpar, samtliga placerade på kyrkogårdens södra del. Stolparna är av trä med svarta plåtlyktor. Inte långt från långhusets södra sida står en så kallad timsten eller solvisare, en kalkstensskiva på en trästock nämnd 1812. Den ersatte en tidigare ”timvisare” i sandsten. Norr om kyrkan vid ingången till kyrkogården står en fattigbössa i trä tillverkad 1755. Fattigbössan står på ursprungligt ställe. Den är tillverkad av en ekstock med en läsbar lucka av järn samt en springa för myntinkast.

Väster om kyrkogården ligger det gamla sockenmagasinet, uppfört 1859. Det är flyttat till sin nuvarande plats.

Kyrkogården omges av en trädkrans med äldre hamlade skogslönnar (nr 1-4, 6-12, 15, 16), en äldre friväxande skogslönn (nr 5), äldre hamlade tysklönnar (nr 13, 17) och en äldre friväxande hästkastanj (nr 14). Centralt växer ett solitärt träd, en äldre friväxande ask (nr 10), troligen planterad 1860, som är en rest av en trädrad, vilken tillsammans med en numera bortriven mur, avgränsade den södra delen av kyrkogården, se situationsplanen s. 9.

Det finns synliga gravar i söder, väster och öster. I norr finns enstaka synliga gravar. I den sydöstra delen finns en askgravlund omgiven av en låg ligusterhäck, anlagd 2016. Den har en liten stenlagd gång, en bänk i trä och ljushållaren i form av en uppmurad liten kalkugn.

Buttle kyrka fotograferad från ovan 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Buttle kyrkogård omges av terrassmurar och en trädkrans. Den södra muren. Foto ES 2020.

Den östra terrassmuren. Foto ES 2020.

Grusbelagd gång från södra långhusportalen mot söder. Foto ES 2020.

Gångarna är belagda med grus. En huvudgång leder in till och längs med kyrkans södra sida. Vid gången står en timvisare eller solur, nämnd 1812. Foto ES 2020.

Huvudingången från väster har en trappa med ett par trappsteg. Foto ES 2020.

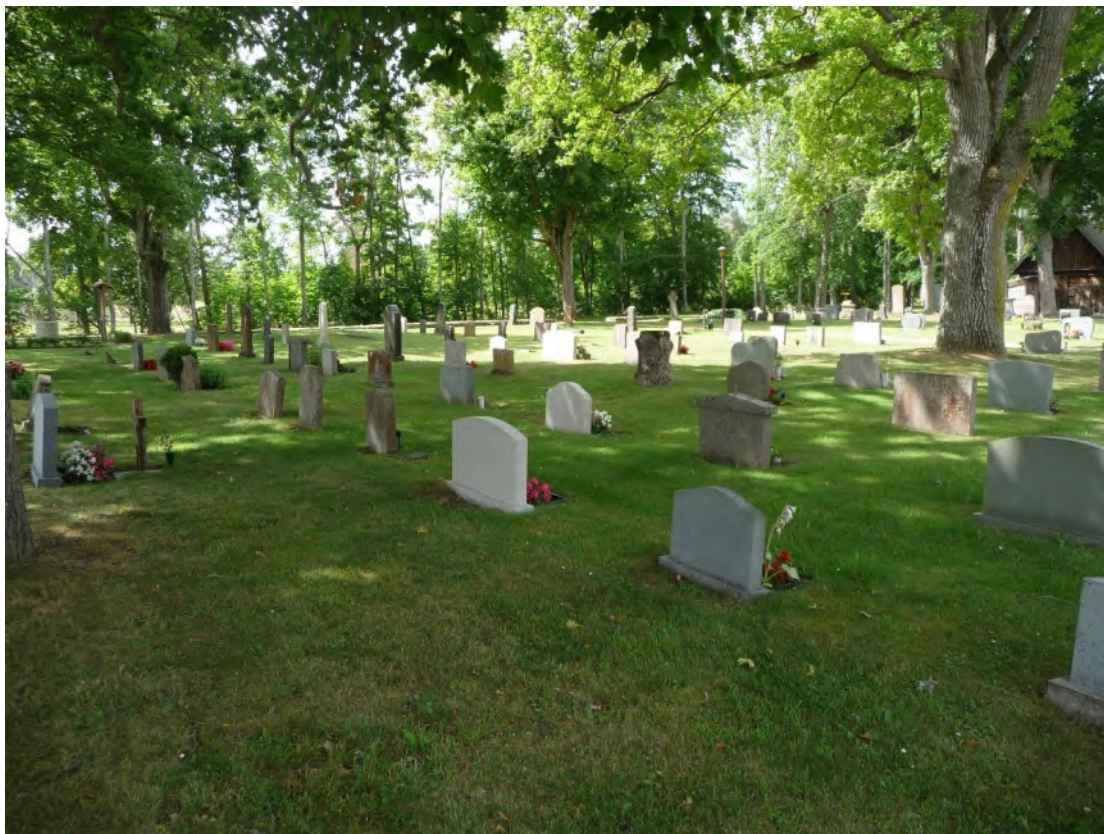
Ingång från norr sker via en öppning i muren. Till höger om ingången står en fattigstock nämnd 1755 på sin originalplats. Foto ES 2020.

Den västra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den sydöstra delen av kyrkogården. Centralt syns kyrkogårdens äldsta träd, en ask som tillhörde en trädrad vilken avgränsade den äldre kyrkogården mot söder. På gången invid tidigare gränsen ligger en gravhäll av gammalt ursprung. Foto ES 2020.

Den södra delen av kyrkogården, fotograferad från nordväst. Foto ES 2020.

Minneslund i det sydöstra hörnet av kyrkogården, anlagd 2016. Foto ES 2020.

Den nordöstra delen av kyrkogården saknar synliga gravar. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården saknar synliga gravar. Foto ES 2020.

Väster om kyrkan finns ett fåtal synliga gravar. Foto ES 2020.

Timglasvisare eller solur nämnd i handlingar 1812 nära den södra långhusportalen. Foto ES 2020.

Fattigbössa nämnd i handlingar 1755 vid den norra ingången. Foto ES 2020.

Sockenmagasin från 1859, senare flyttat till nuvarande plats väster om kyrkan. Foto ES 2020.

Vid den västra kyrkogårdsmuren står ett antal gravvårdar uppställda. Foto ES 2020.

Gravanläggning för gården Altheime från 1885 till 1923. Gravvårdar i kalksten omgivna av en ram i kalksten med en bänk och urnor. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och personhistoria. Foto ES 2020.

Stående gravvård i rödaktig kalksten från 1879, den äldsta gravvården på Buttle kyrkogård. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och ålder. Foto ES 2020.

Gravvård i röd kalksten med inskriptionsplatta från 1892. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och ålder. Foto ES 2020.

Järnkors på sockel i kalksten från 1883. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull, genom sin utformning och material. Foto ES 2020.

Liggande kalkhäll, troligen täckhäll till en murad grav, av hög ålder. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin troliga höga ålder. Foto ES 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Buttle kyrka är en välbevarad medeltida kyrka. Alla dess murar härrör från medeltiden och dess takformer följer i princip samma form som under medeltiden med undantag för tornet, som fram till 1700-talets början var högre än nu. Fönstren och inredningen präglas av förändringar av kyrkan under främst 1700-, 1800- och 1900-talen. De medeltida murarna har tillkommit i etapper, sannolikt från 1100-talets slut till, senast, mitten av 1300-talet, men däremellan är dateringen oklar liksom delar av kyrkans byggnadshistoria. Till skillnad från en del andra kyrkor är ingenting känt om att någon äldre kyrkobyggnad stått på platsen innan den nuvarande byggdes, men det kan inte heller uteslutas att en äldre träkyrka funnits här.

Byggnaden består av ett kor, ett långhus och ett torn i väster, som har samma bredd som långhuset, samt en sakristia på korets norra sida. Korets ovanligt avlånga proportioner beror på att det utvidgades åt öster. Skälet till det var troligen att på ett enkelt sätt modernisera koret och kunna förse det med ett stort fönster i öster, dekorerat med figurrika glasmålningar i starka färger, vilka dock inte har bevarats. Starka färger präglar idag istället inredningen från 1700-talet, vars färgsättning, dominerad av blått, framtogs vid en restaurering på 1950-talet. Långhusets högt uppresta trätak ersatte ett plant träinnertak vid okänd tidpunkt. Under 1800-talets senare del tillkom de stora, medeltidsinspirerade fönstren åt söder och norr. I sin nuvarande form finns det ett slags symmetri mellan kor och långhus, som är närapå lika långa och åt söder har snarlikt arrangerade portaler och fönster. Bland inventarierna märks altarskåpet från 1400-talet, krucifixet, som tillhör en grupp av träskulptur från 1100-talet i gotländska kyrkor av stor konst- och kulturhistorisk betydelse, samt bänkinredningen från 1700-talet. Tornhuvens ovanligt låga proportioner beror sannolikt på att den nybyggdes 1741.

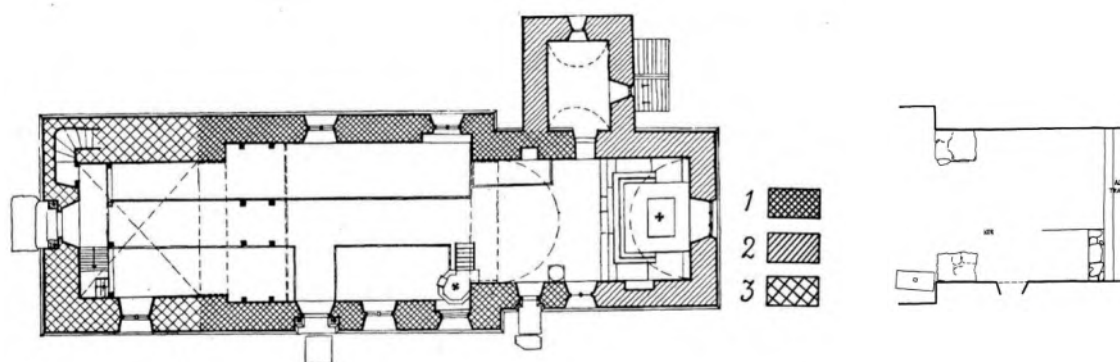
Buttle kyrkas exteriör från nordöst. Foto JL 2020.

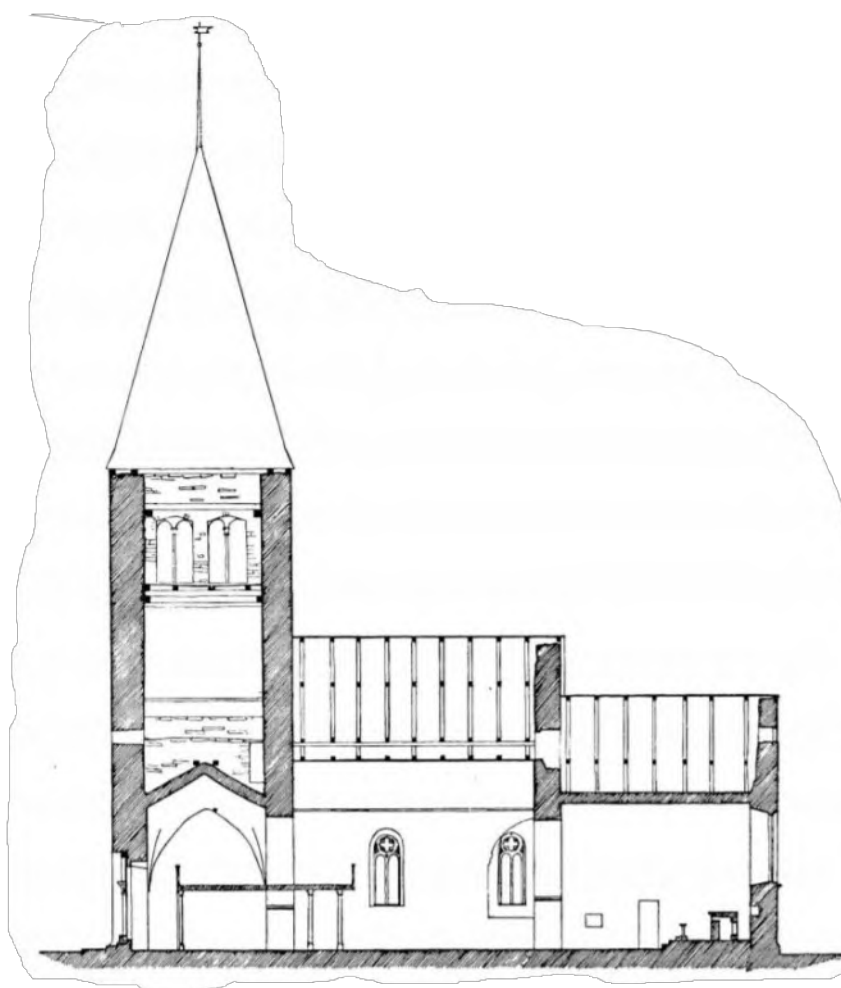
Exteriör från sydväst. Foto JL 2020.

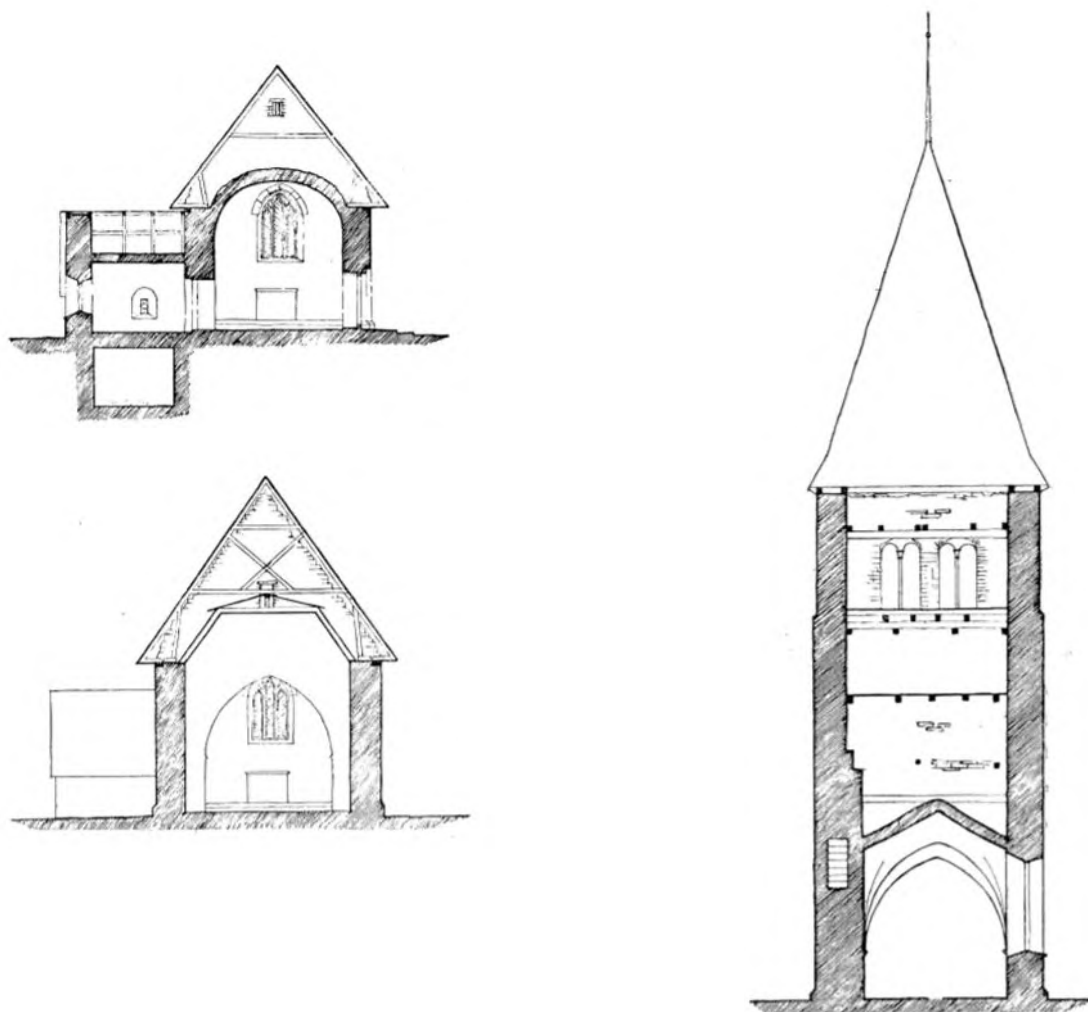
Till vänster: Exteriör från söder. Foto JL 2020. Till höger: Exteriör från sydöst snett uppifrån. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

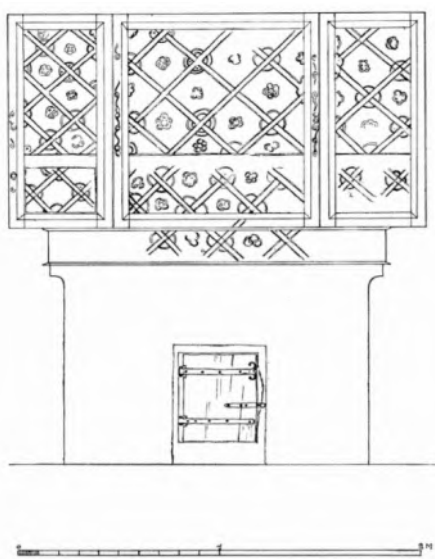
Plan. Uppmätning av Erik Persson och Karl Karlström 1928. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland band IV:3 (1952). Till höger triumfbågens murar, påträffade under 1950-talets restaurering. Uppmätning Evald Gustafsson 1956. Efter Sveriges Kyrkor (101), Gotland band IV:6 (1964). Byggnadsperioderna motsvarar 1: 1100-talets slut. Tornet rider dock inte på långhusgaveln utan långhusets hörn låg i linje med tornmurens yttersida. – 2: Sannolikt 1300-talet (det vill säga efter period 3). – 3: 1200-talets mitt. Period 2 och 3 torde alltså sannolikt byta plats. Förutom östfönstren på kor och sakristia är fönstren uppbrutna under 1700- och 1800-talet. Vid 1956–57 års restaurering, efter att uppmätningen gjordes, ändrades altarringens form, flyttades dopfunten bort från koret, ändrade predikstolstrappans sträckning, revs läktaren och tömdes ringkammaren i tornets bottenvåning för att ge rum åt orgeln.

Längdsektion mot norr. Uppmätning av Erik Persson och Karl Karlström 1928. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland band IV:3 (1952). Läktaren revs 1956–57. Tornhuvens konstruktion ej utritad.

Sektioner av kor och sakristia mot öster, långhuset mot öster samt tornet mot öster. Tornhuvens konstruktion ej utritad. Uppmätning av Erik Persson och Karl Karlström 1928. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland band IV:3 (1952).

Altarets baksida med målning på altarskåpets utsidor samt luckan för nischen i altaret. Uppmätning av Erik Persson och Karl Karlström 1928. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland band IV:3 (1952).

Byggnadshistorik

Sannolikt går det att anta att en enkel kyrkobyggnad varit den första kyrkliga etableringen i de flesta socknarna på Gotland. Men om denna varit en träkyrka, en stavkyrka, eller något enklare och mer provisoriskt alternativ som inte lämnat spår är svårt att säga, eller lämnat spår på annan plats än den stående kyrkans. Undersökningar under golvet 1956 gav ingen ledning i frågan. Kyrkans äldre byggnadsdelar och de äldsta inventarierna kan stämma någorlunda väl överens i tid. Liksom triumfkrucifixet har långhuset och koret daterats till 1100-talets slut, även om en närmare datering kan vara svår att göra. Vid den senaste yttre restaureringen 2012 framkom att murverket varit slåthuggen kvadersten, vilket styrker dateringen (Pär Malmros: Buttle kyrka. Dokumentation av utvändig restaurering 2012. Byggnadshistoriska iakttagelser. Gotlands Museum 2012).

Koret bestod av det nuvarande korets västra del till vilket i öster anslöt en absid, vars grundmur observerats under golvet och varav murstenar ingår i korets senare förlängning åt öster. Murrester har även påträffats under triumfbågen som visar att den ursprungligen var mycket smalare än nu. Kvar från denna kyrka finns skråkantssockeln samt korets och långhusets portaler. Oregelbundenheter talar dock för att portalerna har vidgats eller förändrats, men kan möjligen också bero på att de huggna delarna har monterats på ett icke avsett sätt. Invändigt är sannolikt tunnvalvet kvar från det äldsta koret. En av oklara skäl utskjutande sten i korets sydvästra hörn, strax under valvanfanget, skulle möjligen kunna tolkas som förtagning i hörnet för ett tidigare planerat kryssvalv, men skulle också till exempel kunna tolkas som ett upplag för valvslagningens träkonstruktion, vilken har huggits bort i alla hörn utom detta. Långhuset hade möjligen öppen takstol. Något som talar för detta är att tornet ovanligt nog saknar utgång till långhusvinden. Till korvinden finns dock en ursprunglig öppning i gaveln till triumfbågmuren, men dess omfattning förefaller kunna vara utformad för att vara synlig och den omgivande muren är mer omsorgsfullt fogstruken mot långhuset än mot koret där gavelmuren var dold av korvalvet.

Under 1200-talet kompletterades kyrkan med ett torn i väster. Till bredd och utformning av sockeln anslöt det till långhuset. Det byggdes intill långhuset och inte ridande över dess västra gavel. Långhusets västra gavel är inte bevarad men det är inte klart om den revs nu eller senare. Tornets övre del hade ursprungligen annan utformning än nu. De murade partierna var cirka tio meter högre och hade enligt uppgift ljudgluggar placerade ovanför de nuvarande, vilket tyder på att tornet kröntes av murade gavlar av det slag som förekommer på en del gotländska kyrktorn. Den ursprungliga utformningen av tornets nedre del är oklar. Enligt Johnny Roosvals beskrivning av kyrkan i Sveriges Kyrkor 1952 är valvet och den vida och spetsbågiga triumfbågen resultatet av en senare förändring, men de förefaller lika gärna kunna vara samtida med tornet. Skillnader kan förklaras genom sedvanligt uppehåll mellan tornmurarnas resning och valvslagningen eller reparationerna efter blixtnedslaget 1700. Syftet med den vida tornbågen var att förena långhuset och ringkammaren till ett sammanhängande rum, så som är vanligt med torn från 1200-talet på Gotland. Eftersom långhusets västgavel saknas är det rimligare att anta att den revs vid tornets tillkomst och inte senare, och att tornet inte inledningsvis haft en smalare tornbåge som sedan revs efter några årtionden. Johnny Roosval daterar tornet till 1200-talets början. En årsringsdatering (Bråthen 1995, rev. 1998) av de två bjälkarna alldeles ovanför tornvalvet talar för att tornet byggdes först på 1260-talet, såvida dateringen inte sammanhänger med den av Roosval antagna förändringen av ringkammaren. Det kan påpekas att det inte var känt för Roosval att tornet haft gavelrösten före 1700-talet, det vill säga en rikare utformning som kan tala för en något senare datering. Flera av ljudgluggarna visar en svag spetsbåge, vilket stöder en datering av

tornet till 1200-talets mitt. De ljudgluggar som har ett tydligt rundbågigt krön kan ha fått den formen under reparationerna på 1700-talet.

Sannolikt i samband med tornbygget breddades triumfbågen och fick spetsbågig form i likhet med tornbågen. Den målade dekoren är troligen samtida med bågen. Sannolikt var det nu som nischerna vid långhusets östra del i norra och södra murarna togs upp. Skälet bör ha varit att ge bättre plats åt sidoaltarna vid den breddade triumfbågen. Den norra är av okänd anledning betydligt högre och bredare än den södra.

Vid okänd tidpunkt, sannolikt under 1300-talet, utvidgades koret åt öster, varigenom det förstörades till närapå sin dubbla längd. Anslutningen till det gamla var emellertid omsorgsfull, både vad gäller helheten som detaljer som sockeln och tunnvalvet. Skälen till förändringen kan ha varit flera: Man ville ha ett större kor. Ett kor med rak avslutning möjliggjorde en större altarpriodad och inte minst glasmålningar. Det höga tornet (som var högre än i dag) fick ett visuellt bättre sammanhang om kyrkan var större. I andra kyrkor uppnåddes detta genom att ett nytt kor byggdes som första etappen i en inte alltid fullföljd ombyggnad av kyrkan, men genom utvidgningen av det befintliga koret kunde en del av fördelarna vinnas utan ett så kostsamt och tidskrävande byggnadsprojekt som ett helt nytt kor innebar. Att förändringen trots allt var blygsam framgår av följsamheten mot det gamla utan att framhäva tillskottet. Dateringen har dock varit oklar liksom frågan om fönstren är samtida med utvidgningen. Det fyrpassformiga fönstret daterades av Roosval till 1200-talets förra hälft och tas till stöd för att datera tillbyggnaden. Det höggotiska östfönstret, vars stil daterar det till 1300-talet, är enligt denna teori ett senare tillskott. Fler exempel finns på att stora fönster infogades i äldre kor, som Barlingbo, Linde, Bara, Västergarn. En annan möjlighet är att fyrpassfönstret är ditflyttat från en annan plats på kyrkan. Formen är ovanlig och skulle kunna vara en modernisering från 1200-talet av ett mindre fönster längst i öster på absiden. Att fönstret är så pass litet på sin nuvarande plats kan dock förklaras med att det skulle ge plats åt sittnischen rakt nedanför. Sakristian är samtida med tillbyggnaden. Liksom koret täcks det av ett tunnvalv, som möjligen kan hänföra det till 1200-talet snarare än 1300-talet, då sakristierna brukade få en rikare form. Å andra sidan uppvisar sakristievalvet en lätt spetsbågig form samtidigt som tillbyggnaden generellt präglas av en enkelhet som kan motivera de enkla valven. Skulle östfönstret brutits upp i efterhand i muren torde spår av det ha framkommit vid de byggnadshistoriska undersökningar som gjordes när murverket frilades under restaureringen 2012 (Malmros 2012).

Vid okänd tidpunkt fick långhuset sannolikt ett plant innertak. I höjd med nuvarande innertakets fot finns horisontella avtryck i öster och väster från ett innertak som föregick det befintliga. Att tornet saknar vindspassage talar inte bara för att långhuset saknade innertak utan också för att man inre räknade med att sätta in innertak eller valv. Uppgång till vindarna torde ha ordnats genom en lucka i innertaket eftersom den nuvarande uppgången via korets takfot över sakristietaket torde vara en sentida anordning. Avtrycket i muren skär över den krönande liljan i triumfbågens målade dekor, vilket kan tala för att taket är yngre än dekoren.

Till de tidigaste arkivaliskt belagda händelserna hör åsknedslaget 1700 som drabbade tornet, och återuppbyggnaden 1741. Klockan är från 1740. Vid ej kända tidpunkter avskildes ringkammen av en brädvägg, omtalad 1732, och höjdes långhusets innertak till sin nuvarande tredingsform. Innertak av den formen hör vanligen till 1800-talets senare del men denna form hade det vid Brunius besök omkring 1860 och tydligen också på 1830-talet (VoU), då det också pryddes av målningar, att döma av beskrivningen av 1700-talstyp.

Under 1400-talet erhöll kyrkan ett altarskåp och kalkmålningar, bevarade i långhuset och tornet. På 1600-talet tillkom bänkar, att döma av delar i den nuvarande inredningen, samt predikstolens ljudtak, som hört till en ej bevarad predikstolskorg. I övrigt är det under 1700-talet en mer genomgripande omvandling av inredningen sker med ny predikstol, ny läktare, modernisering av altarpuppans och vissa inslag av kalkmålningar, som i korets södra nisch. År 1762–65 togs fönster upp på kyrkans norra sida. Möjligen var det under 1700-talet som ett litet fönster togs upp vid predikstolen, ett av de enkla fönster Brunius räknar upp i sin beskrivning. Vid hans besök var östfönstrets nedre del igenmurad medan korets södra, långhusets fyra och tornets fönster var enkla och förstörade. Korets fyrpassformiga fönster nämner han inte och det saknas på Säves teckning från 1846. Detta talar för att det var igenmurat, men att den yttre omfattningen, som syns på fotografier, togs upp vid 1880-talets restaurering. Helt öppnades fönstret på 1950-talet.

År 1882–83 genomfördes en omfattande restaurering efter förslag av arkitekt Fritz Eckert och med Nils Pettersson som byggmästare. Mycket av den äldre inredningen behölls. Nytilskott anpassades till kyrkans romanska arkitektur. Ny form gavs åt fönstren i långhusets, korets och tornets södra sida samt långhusets norra sida. Fönstren gavs en medeltidsinspirerad form med post och masverk i huvudsakligen huggen kalksten. Sakristian fick fönster åt norr. I det inre målades inredningen om i gult, brunt och vitt med förgyllningar, och en orgel anskaffades. 1926 inrättades uppvärmning med värmeledning från en central i sakristians källare, sannolikt byggd då. Vedeldad kamin förefaller innan dess ha saknats, vilket kan ha skyddat från den nedsotning som annars drabbade många kyrkor och påskyndade restaurering. 1946 hängdes krucifixet i triumfbågen.

En ny restaurering företogs 1956–57 efter förslag av arkitekterna Erik Fant och Olle Karth. Förutom reparationer av tak och murverk revs läktaren och träväggen i tornbågen så att ringkammaren förenades med kyrkorummet och gav ny plats åt orgeln. Inredningens äldre färger togs fram liksom de medeltida kalkmålningarna. Stengolv ersatte ett trägolv i långhuset och korets västra del. En målsättning var att dämpa inslagen från 1880-talets restaurering. Nytilskott, som altarringen, anpassades till kyrkans 1700-talsinredning.

Kyrkan från nordväst med enkel skiss av nordfasaden. Blyertsteckning av Per Arvid Säve 1846.
Handteckningssamlingen, UUB. Alvin.

Förstoringar av föregående. Till vänster sydfasaden, möjligen kompletterande teckning 1864. Av teckningen framgår att tornet hade ett rundbågigt fönster, sannolikt även långhuset. Predikstolsfönstret var rektangulärt liksom fönstret i koret. Korets fyrfassfönster förefaller vara helt igenmurat, även den yttre smygen. Till höger teckningen från nordväst 1846 visande att långhusets norra fönster var rektangulära samt att sakristian hade en lastlucka i gavelröret.

Exteriör från söder, troligen på 1890-talet. Foto Olof Sörling, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Exteriör från nordöst. Foto Einar Erics 1917. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Korets sydfasad. Det fyrpassformade fönstret igenmurat invändigt. Den tjocka och släta putsen tillkom 1882–83. Foto Alfred Edle 1941. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Långhusets nordöstra hörn under omputsning vid restaureringen 2012 med det ursprungliga slåthuggna murverket frilagt. Foto Pär Malmros 2012. Gotlands Museum (P4128488).

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans yttre är putsat och vitkalkat. Huggen kalksten förekommer i omfattningar, socklar och hörnkedjor samt i fönstrens poster och masverk. Koret täcks av tegeltak sedan 1700-talets senare del, övriga tak av faltak. Sakristian på norra sidan har ett ovanligt långt neddraget sadeltak. Ett sadeltak strax över marken på sakristians östra sida täcker en källartrappa från 1926. Portalernas omfattningar är artikulerade med hjälp av perspektiviskt placerade språng och kolonnetter. Långhusets och korets fasader är snarlika varandra vad gäller portalernas och fönstrens form och placering.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2020.

Sydfasaden från sydöst med den snarlika grupperingen av fönster och portaler. Foto JL 2020.

Exteriör från norr av kyrkans östparti. Foto JL 2020.

Till vänster: Korets östfasad från öster. Till höger: Detalj av nordfasaden, visande anslutningen mellan långhus och torn. Observera sockelns förändring. Foto JL 2020.

Långhusets nordfasad. Foto JL 2020.

Tornets bottenvåning sedd från nordväst. Foto JL 2020.

Tornets ljudgluggar från nordöst. Foto JL 2020.

Tornets ljudgluggar från sydväst. Den rent rundbågiga formen på gluggen längst till höger, vilken bidrar till kyrkans romanska karaktär, men skiljer sig från de andra gluggarnas svaga spetsbågar, är sannolikt inte den ursprungliga formen utan tillkom vid återställandet efter blixtnedslaget 1700. Dessförinnan kröntes tornet av gavelrösten. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Sakristian från nordöst. Foto JL 2020.

Sakristians östra fasad med källartrappa från 1926 i förgrunden. Foto JL 2020.

Sakristians källartrappa, mot norr och mot öster. Foto JL 2020.

Till vänster: Sakristians källare mot väster. Till höger: Sakristian från nordväst. Foto JL 2020.

Sockeln mellan långhuset och koret på norra sidan. Korets och sakristians sockel är samordnade och sannolikt samtida. Foto JL 2020.

Till vänster: Detalj av sydfasaden, väster om långhusets portal med skiftningar i sockeln i höjd med tornets östra hörn och långhuset. Till höger: Detalj av sockeln i korets förlängning. Märk de rundade stenarna från den absid som tidigare fanns i öster. Foto JL 2020.

Korets östfönster. Foto JL 2020.

Korets sydportal samt närbild av dörrbladet från 1882-83. Foto JL 2020.

Korets södra fönster. Nuvarande storlek och utformning från 1882-83. Till höger korförlängningens fyrpassformiga fönster mot söder, från byggnadstiden eller möjligen äldre. Foto JL 2020.

Fyrpassformigt fönster i korförlängningens sydfasad. 1200- eller 1300-tal. Foto JL 2020.

Samma fönster i annan belysning som framhäver dess skarpt huggna konturer. Den tjocka putsen år 2012 ersatt med nuvarande. Foto Rebecka Svensson 2006, Visby stift.

Långhusportalen och långhusets södra fönster sedda från sydväst. Foto JL 2020.

Långhusportalens östra kapitäl. Foto JL 2020.

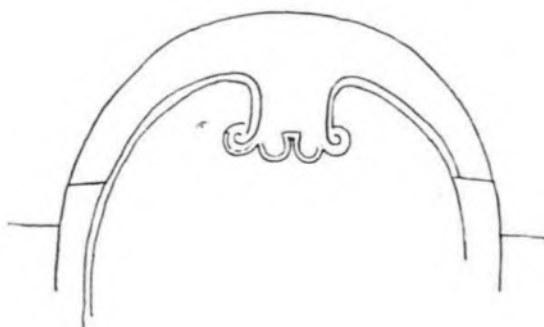
Långhusportalen. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra kapitelband. Foto JL 2020.

Långhusets båda fönster mot söder, nuvarande form från 1882-83. Det fempassformade fönstret till höger ersatte ett litet rektangulärt fönster som tagits upp för att ge ljus i predikstolen. Foto JL 2020.

Tornets fönster sett från söder. Foto JL 2020. Till höger sydportalens bågöppning med nu försvunnen tapp i form av ett blad, avtecknad av Albert Teodor Gellerstedt 1870. Efter Sveriges Kyrkor (68), Gotland band IV:3, 1952.

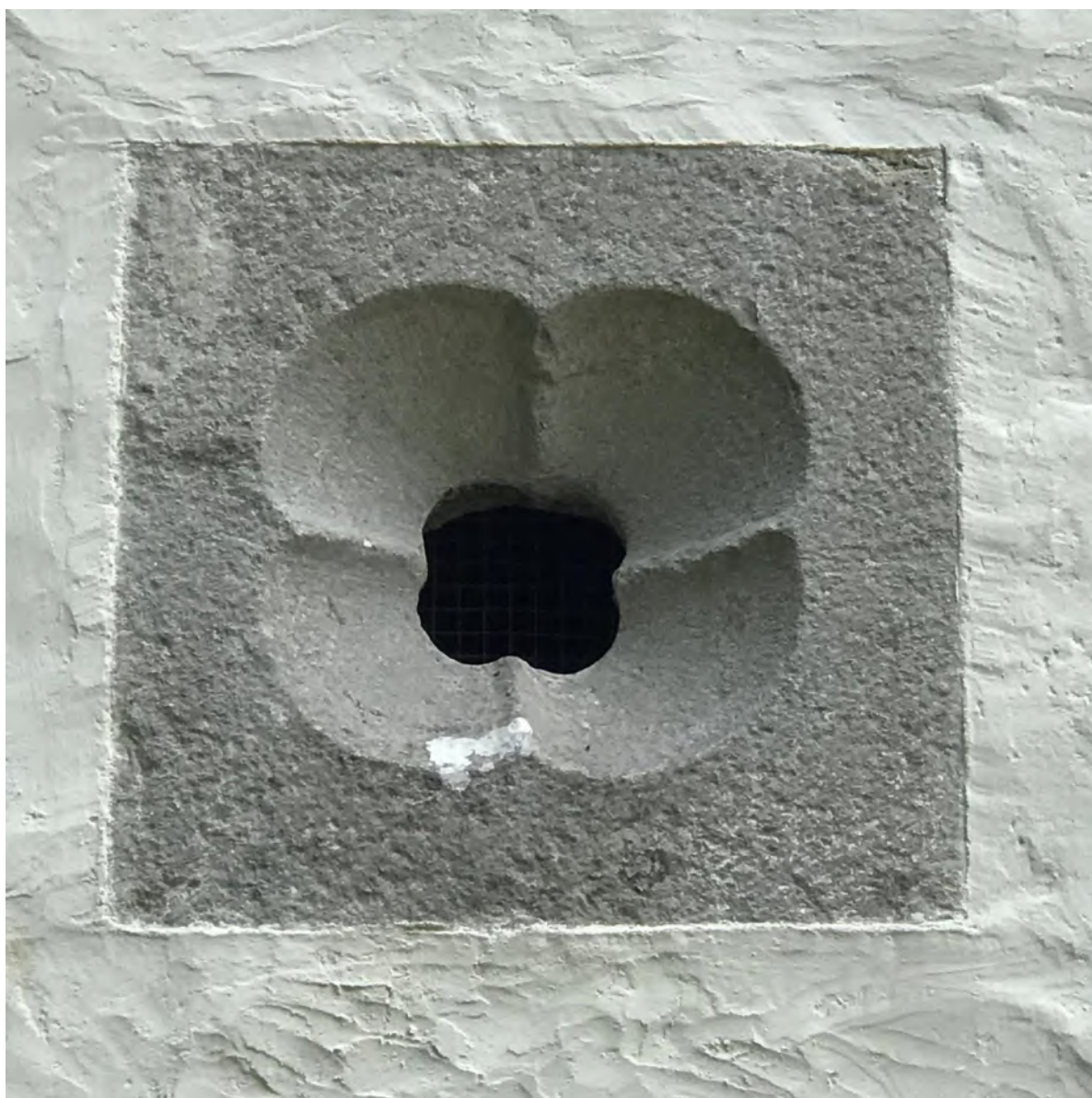
Samma fönster som ovan före kyrkans omputsning 2012 med fönstrets blynät synligt. Foto Rebecka Svensson 2006, Visby stift. Till höger tornportalens sedd från väster. Portalens övre del är senare förändrad eller också hopsatt på annat sätt än som var avsett. Foto JL 2020.

Tornportalens norra och södra kolonnettkapital. Foto JL 2020.

Tornportalens norra och södra kolonnettbas. Foto JL 2020.

Ljuslugg i västfasadens norra del, till murtrappan i tornet. Från tornets byggnadstid. Foto JL 2020.

Interiör

Kyrkorummet är delat på tre delar som förenas med vida bågöppningar. Koret är ovanligt långsträckt och avslutas av ett stort fönster i fonden. Koret och ringkammaren täcks av murade valv, tunnvalv i koret och kryssvalv i tornet. Långhusets innertak är ett högre tredingstak av trä. På murarna syns avtryck i höjd med nuvarande takfot efter tvärgående bjälkar, sannolikt bärande ett panelat horisontellt innertak. Innermurarna och valven är putsade och kalkade. Golvet i koret och gångar är av sten, inlagt 1956-57, istället för trägolv. Bänkkvarteren och podiet i ringkammaren har trägolv. I långhusets östra del finns på var sida om triumfbågen fördjupningar i murarna. På långhusets och ringkammarens innermurar återfinns kalkmålningar, dels en passionsfris och i ringkammaren bland annat S:t Göran, S:t Martin och en Självavängningsscen, alla från 1400-talets mitt eller senare del, dels en kvaderstensdekor kring triumfbågen, troligen samtida med den vidgade triumfbågen. Kalkmålningarna framtog 1956-57. Östfönstret har till skillnad från övriga stora fönster medeltida poster. I masverket ingår rutor från medeltida glasmålningar med bladverksdekor, sannolikt från 1300-talets mitt. Fönstrets övriga glas från 1956-57 ersatte ett färgsatt glas från 1882-83. Sakristian täcks av ett spetsbågigt tunnvalv. En till kyrkan återskönt dörr från 1802, till formen anslutande till orgelbarriären, insattes 2011 istället för en dörr från 1882-83 med den romanskt inspirerade dekor som präglade tillskotten från den stora restaureringen, men som med få undantag avlägsnades 1956-57. Under sakristian ligger en källare från 1926, som utgör teknikrum för värmeanläggningen.

Uppgången till tornet sker från ringkammarens nordvästra hörn och vidare i tornets norra mur. Mellan valvet och klockrummet finns två våningar, avskilda med träbjälklag. Kvarsittande bjälkar antyder att våningarna kan ha varit fler. Ett intressant förhållande är att ingång saknas från tornet till långhusvinden, vilket kan tala för att vind saknades. Ljudgluggarna har parställda öppningar åt alla håll. Murverket mellan klockorna och tornhuvens har vissa spår av förändringar som kan härröra från återställandet på 1700-talet. Tornhuvens inre är uppbyggt på samma sätt som andra huvar av samma slag på Gotland.

Långhus- och korvindarna nås via en öppning i korets norra takfot ovanför sakristians tak. Korets valv har en tydlig skarv mot korets östförlängning. Gavelmuren över triumfbågen är den ursprungliga och visar att den är samtida med långhuset. Öppningen mellan vindarna är ursprunglig, avtäckta med vinkelställda hällar men rakavtäckta mot långhuset. I de breda murfogarna vid öppningen finns mot koret dels ristade bomärken (?), dels avtryck, sannolikt av ett tygstycke, kanske på en arm. Mot långhusvinden förefaller fogarna vara mer och mer regelbundet utstrukt än mot korvinden, vilket kan tala för att långhusets gavel skulle vara synlig från kyrkorummet. Den horisontella mittdelen av långhusets nuvarande innertak, tredingstaket av trä, skyddas av ett ovanpåliggande lågt avrinningstak med ennockstock, troligen från 1700- eller 1800-talet. Öppningen i muren ligger påfallande högt, en meter över korvalvets topp och två meter över långhusets murkrön som är den höjd som plana innertak brukar ligga på, vilket även det talar för att något sådant innertak inte var planerat. Att en sådan högt placerad öppning fanns till korvinden från ett långhus med öppen takstol förefaller inte vara helt unikt.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster och korvalvet sett mot sydväst. Observera den utskjutande stenen på södra sidan av triumfbågens anfang. Foto JL 2020.

Korvalvet sett mot öster och koret mot sydväst. Foto JL 2020.

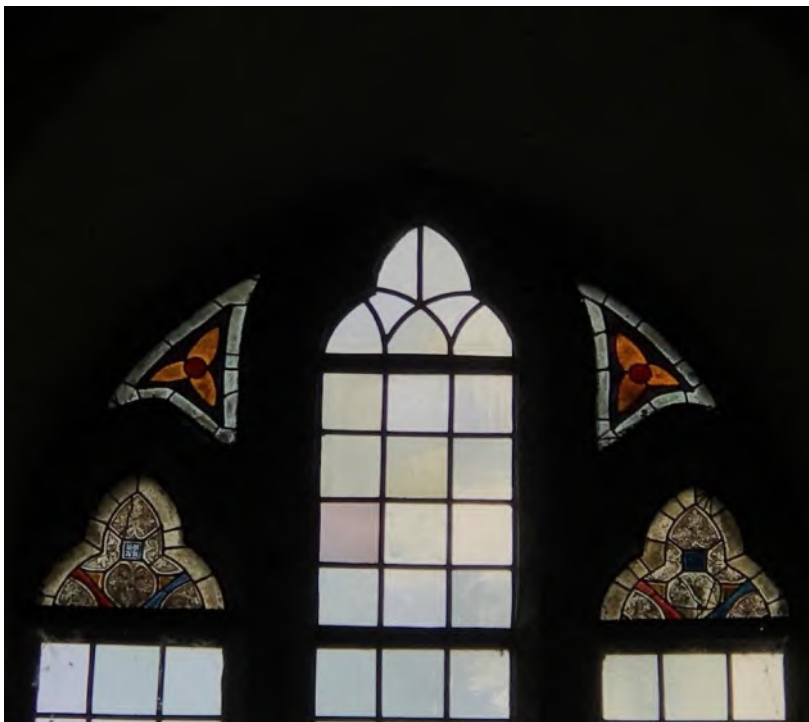
Korets tunnvalv. Till höger den ursprungliga delen, till vänster förlängningen åt öster. Foto JL 2020.

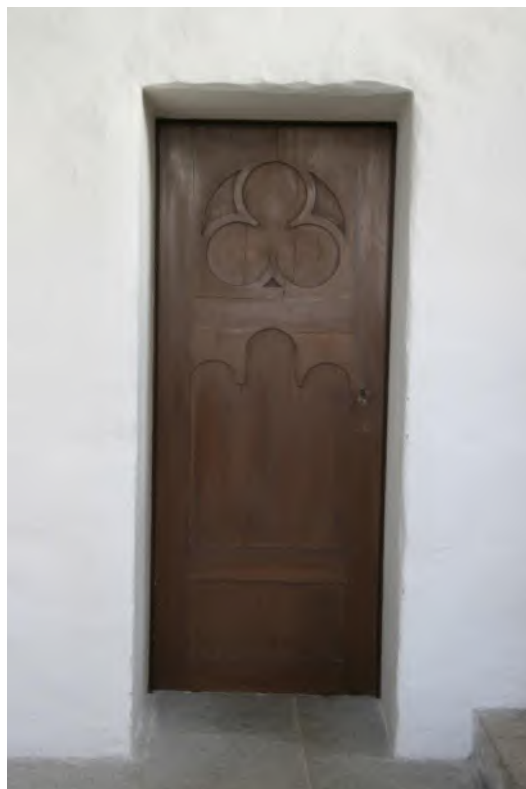
Korvalvets sydöstra del samt fyrpassfönster och nisch i korets östra del, sedda mot söder. Foto JL 2020.

Korets nordvästra hörn med korbänk, murnisch, ambo och nummertavla. Foto JL 2020.

Bevarade glasmålningsrutor i östfönstret. 1300-talet. Foto JL 2020. Till höger detalj av det färgade glas som mellan 1882-83 och 1956-57 prydde delarna utan medeltida glasmålningar. Foto Alfred Edle 1938. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Sakristieingången med dörr från 1802, återinsatt 2011, och altaruppsatsens krön från 1757, avlägsnat 1956-57 och återuppsatt i kyrkan på 2010-talet. Foto JL 2020. Till höger dörr från 1882-83 med romanskt inspirerad dekor. Foto Rebecka Svensson 2006, Visby stift.

Interiör av sakristian mot söder och norr. Foto Pär Malmros i samband med inredningsarbeten 2011. Gotlands Museum (P5136433 och 435).

Muren ovanför triumfbågen, sedd mot öster med horisontellt avtryck i putsen i höjd med murkrönet, sannolikt efter ett plant innertak. Foto JL 2020.

Muren ovanför tornbågen, sedd mot väster med motsvarande avtryck. Foto JL 2020.

Höga nischer, formade genom förtunning av muren, sannolikt i efterhand. Den norra större än den södra. Förmodligen utförda efter triumfbågens vidgning för att ge rum åt sidoaltaren på var sida om bågen. Foto JL 2020.

Predikstolsfönstret, troligen upptaget på 1700-talet. Nuvarande form från 1882–83. Foto JL 2020

Interiör av långhuset och ringkammaren mot väster. Foto JL 2020.

Kalkmålningar från 1400-talet på långhusets nordmur. Foto Rebecka Svensson 2006, Visby stift.

Kalkmålningar från 1400-talet på ringkammarens norra mur. Foto JL 2020.

S:t Göran och draken. Detalj av ringkammarens kalkmålningar. Foto ES 2020.

Kalkmålning från 1700-talet i sittnischen på korets södra sida. Foto JL 2020.

Ringkammarens västra del mot söder och väster med skåpinredning från 2011. Foto JL 2020.

Ringkammarens västra del med västportalens inre nisch före skåpinredningens tillkomst. Foto Pär Malmros 2011, Gotlands Museum. Till höger tornets fönster med poster och masverk från 1882–83. Foto JL 2020.

Tornvalvet och orgelns krön, sedda uppåt mot sydväst. Foto JL 2020.

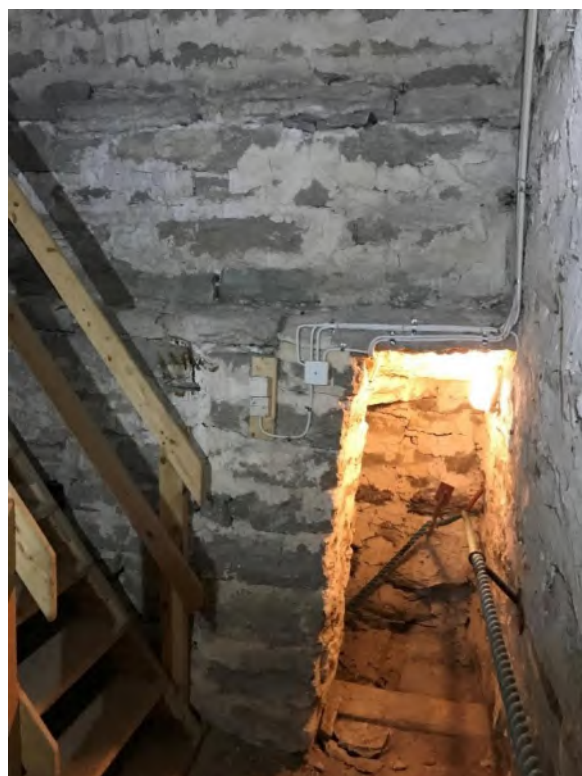
Sturk i ringkammarens valv. Till höger dörröppning till murtrappan. Foto JL 2020.

Tornets murtrappa, ingången mot söder samt trappans nedersta del mot norr med kolonnettkapital, sannolikt från ljudgluggar. Foto JL 2020.

Ljusglugg för trapploppets nedre del, sedd mot väster. Till höger trapploppet sett uppifrån mot väster. Foto JL 2020.

Trappan i tornets norra mur, sedd mot norr och uppåt mot öster samt mynningen i tornets första övervåning sedd mot norr. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning. Parställda bjälkar och deras infästning i södra muren, sedd mot sydväst, och norra muren, sedd mot nordväst. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning sedd mot sydväst med äldre, ur bruk tagna stegar. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning, sedd mot väster. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot nordväst. Trästycket som skjuter ut snett ur norra muren till höger utgörs av en urskårad stock, sannolikt en tidigare spygatt från klockdäcket. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot sydöst och söder. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot söder. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot nordöst och mot nordväst. Foto JL 2020.

Del av tornets murkrön. Foto JL 2020.

Vy från tornhuven ned mot klockvåningen och vy uppåt mot tornhuven. Foto JL 2020.

Del av tornets murkrön. Foto JL 2020.

Tornets murkrön och bärverk. Foto JL 2020.

Nedre delen av tornhuvens inre. Foto JL 2020.

Detaljer av tornhuvens inre konstruktion. Foto JL 2020.

Uppgång till kor- och långhusvinden. Vy över sakristietaket mot sydöst och från korvinden mot nordöst. Foto ES respektive JL 2020.

Korvinden sedd mot nordöst och mot väster. Foto JL 2020.

Korets tunnvalv sett mot söder. Foto JL 2020.

Skarven mellan den äldre, till höger, och yngre, till vänster, delen av korets tunnvalv. Foto JL 2020.

Korvinden mot väster innan trädäck lades i passagens nedre del och den närmaste takstolens kryss avlägsnades. Foto Pär Malmros 2012. Gotlands Museum.

Passagen mellan korvinden och långhusvinden. I bakgrunden skyddstak över långhusets innertak. Foto JL 2020.

Avtryck av tyg i murbruket på korvinden, sannolikt från byggnadstiden, till vänster söder om och till höger norr om passagen till långhusvinden. Foto JL 2020.

Ristade bomärken (?) på norra sidan av passagen mellan kor- och långhusvindarna på sidan mot koret. Foto JL 2020.

Triumfbågsjurens gavelröste sett från långhusvinden med passage till korvinden innan den närmaste takstolens kryss avlägsnades. Foto Pär Malmros 2012. Gotlands Museum.

Samma passage efter att krysset till takstolen avlägsnats. Öppningens nedre hälft döljs av det panelade skyddstaket. Foto Pär Malmros 2012. Gotlands Museum.

Triumfbågsmurens sida mot långhusvinden, sedd mot nordöst resp. sydöst, visande murverkets utstrukna fogar.
Foto JL 2020.

Långhusvinden sedd mot väster med tornets östra mur i fonden. Foto Pär Malmros 2012. Gotlands Museum.

Inredning och inventarier

Altaret är medeltida, omsorgsfullt murat och med en stor inre nisch som stängs av en trädörr i huggen karm av kalksten. (En uppgift att det skall ha flyttats 60-80 cm österut 1882-83 kan inte stämma.) Altarskranket från 1956-57 ersatte en genombruten altarring från 1882-83.

Bekännelsepall med snidade akantusrankor finns bevarad från 1753.

Under golvet påträffades 1956-57 en skiva från det sydöstra sidoaltaret, försedd med relikgömma. De stora nischerna i långhusets sydöstra och nordöstra hörn har sannolikt tillkommit för att ge mer plats åt sidoaltarna på var sida efter att triumfbågen vidgats. På korets södra sida finns en sittnisch med målning från 1700-talet. En hög, rakt spetsig nisch på östmurens södra del är förmodligen ett tidigare sakramentsskåp. I östra muren rakt under fönstret finns en av altaret dold nisch. Alla dessa är placerade i korets förlängda del medan den norra muren i den äldre delen har en enkel rektangulär nisch med hylla.

Predikstolen från 1700-talet förbättrades av snickaren Fries 1780 och målades Johan Weller, troligen 1782. Den restaurerades 1956-57 varvid delar som avlägsnats vid en ombyggnad 1882-83 återställdes. Baldakinen med målat årtal 1662 har hört till en tidigare predikstolskorg. Bänkinredningen består av delar från 1600-, 1700- och 1800-talen. Den rika färgsättningen från 1700-talet togs fram 1956-57. Yngre bänkar målades med samma mönster. Korbänken, där äldre målning saknades, fick då ny färgsättning. Skärmen för orgelpodiet med 1700-talsmålningar ingick i en 1763 byggd läktare, riven 1956-57. Arkivuppgifter anger att några av kyrkans bänkar saknade dörrar 1740 medan de främsta bänkarna på läktaren år 1770 hade dörrar lås med nycklar, vilket illustrerar en social skillnad.

På altaret står ett altarskåp från 1400-talet, konserverat av Erik Olsson, Sanda, 1957, varvid en påmålning från 1800-talet avlägsnades liksom ett krön i trä av Johan Hernell 1757. En sannolikt ursprunglig målad dekor av band och blommor pryder altarskåpets bak- och utsidor. Triumfkrucifixet från 1100-talets slut utgör en av landets äldre träskulpturer. Färgsättningen restaurerades 1956-57 från senare övermålningar. Den saknade kronan kompletterades då av konstnären Bertil Nyström. Det flyttades 1946 till triumfbågen efter att innan dess ha hängt på långhusets norra mur. Dopfunten från 1200-talets mitt med uttrycksfullt formade huvuden tillhör den yngre gruppen av medeltida dopfuntar på Gotland, huggen i kalksten. Från koret, där den stått sedan 1742, flyttades den 1956-57 efter medeltida förebild till kyrkans västra del och 1987 till nuvarande plats under triumfbågen.

Orgeln anskaffades 1883 och stod då på läktaren. Nummertavlan är från 1763. Ett epitafium på långhusets södra mur sattes upp 1781. I koret finns en bildsten från 700-1000-talet, påträffad 1983. En äldre sakristiedörr från 1700-talet återskänktes till kyrkan 2007. Altarmattan skänktes av syföreningen 1958. Bland textilierna märks en mässhake från 1800-talets början. Fattigstocken är daterad 1755. Kyrkklockan göts 1740 sedan den gamla rasat ner genom tornvalvet efter blixtnedslaget detta år. En ljuskrona från 1800-talets senare del i svart metall och glasprismor, avlägsnad 1956-57, återuppsattes i kyrkan 2015.

Bland föremål från kyrkan på Gotlands Museum märks en kyrkstöt från 1600-talet och en majstång från 1800-talet.

Hölgartaret sett från sydväst. Foto JL 2020.

Högaltaret från väster. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Altarets baksida. Foto JL 2020. Dörr till nischen på altarets baksida. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Nisch i östra muren rakt bakom altaret. Till höger nisch för sakramentsskåp (?) i östra muren söder om altaret med inredning från 1950-talet, igenmurad 1882–83, återupptagen 1956-57. Foto JL 2020.

Nisch i korets norra mur. Foto Rebecka Svensson 2006. Visby stift.

Bekännelsepall från 1753. Foto JL 2020. Till höger på plats i altarskranket. Foto Rebecka Svensson 2006. Visby stift.

Bekännelsepallen sedd från altaret. Foto Rebecka Svensson 2006. Visby stift.

Predikstol från 1700, ombyggd och målad 1780–82, åter ombyggd 1882-83 och 1956-57. Ljudtaket tillverkades 1662.
Foto JL 2020.

Predikstolskorgen med målningar av Johan Weller 1782. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Ljudtakets och Den helige andes duva, även målad på ljudtakets undersida. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Bänkinredningen, del av norra kvarteret. Foto JL 2020.

Bänkinredningen, sydöstra kvarteret. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Bänkdörrar på norra resp. södra sidan. Foto JL 2020.

Bänkinredningen. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Bänkdörr i det sydvästra kvarteret, målad av Erik Olsson, Sanda, 1956–57. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift. Till höger detalj av orgelpodiets skrank. Foto JL 2020.

Skrank till orgelpodiet, byggt som läktabariär 1763, med målningar från 1700-talets senare del. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Altarskåp från 1400-talet, som sannolikt kontinuerligt varit i bruk på altaret sedan dess. Foto JL 2020.

Altarskåpet före restaureringen 1956-57 med marmorering från 1800-talet samt krön från 1757. Foto Carl R. af Ugglas 1907-12. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Figurer i altarskåpets mittparti och södra flygeldörr. Foto Rebecka Svensson 2006. Visby stift.

Målad dekor på altarskåpets bak- och yttersidor. (Se även ovan bland uppmättningsritningarna över kyrkan.) Dekoren, som anges vara medeltida, har också likheter med bänkinredningens dekor från 1700-talet, som på bänk 9-11. Till höger krön till altarskåpet av Johan Hernell 1757. Foto JL 2020.

Triumfkrucifix från 1100-talets slut med ursprunglig bemålning, framtagen och konserverad 1956-57. Fram- och baksida. Foto JL 2020.

Detalj av triumfkrucifixet. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift. Till höger krucifixet med övermålning från 1882-83, till 1946 placerat på långhusets norra mur. Foto Alfred Edle 1928. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Dopfund från 1200-talet i kalksten.
Foto JL 2020.

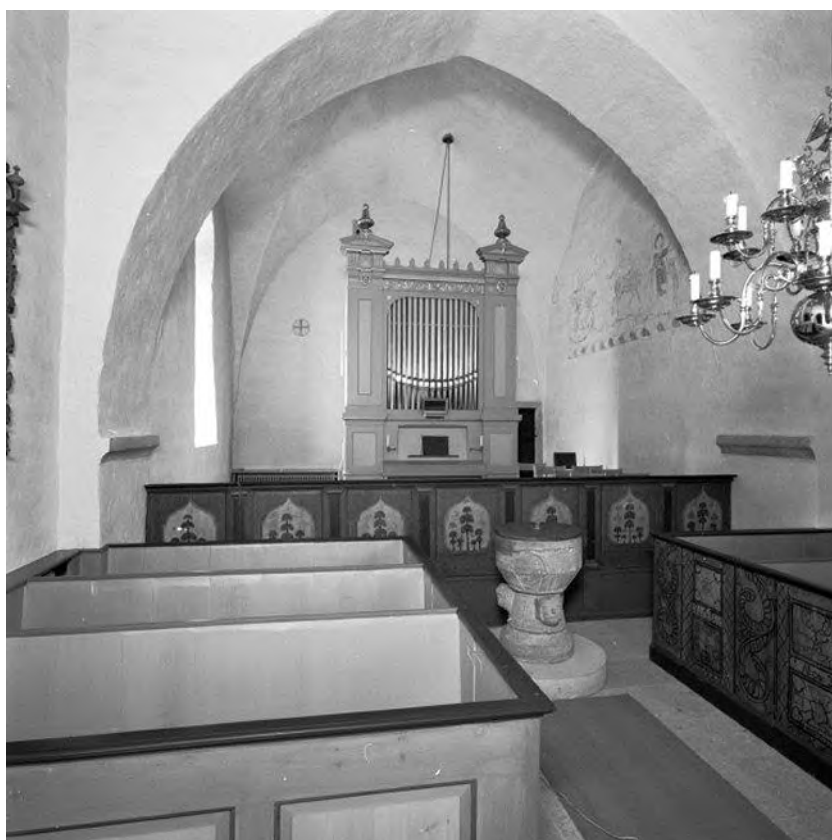
Dopfuntslock, troligen från 1800-talet. Till vänster översida. Foto JL 2020. Till höger undersida. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Dopfunten, detaljer visande huvudena.
Foto JL 2020.

Dopfunten uppställd på södra sidan av koret, ställd på ej bevarad fyrkantig plint. Foto Einar Erics 1917.

Dopfunten placerad under tornbågen, ställd på rund plint från restaureringen 1956-57 till 1987. Foto Nils Lagergren 1960. Riksantikvarieämbetet,

Orgel med fasad från 1882–83, ursprungligen ställd på läktare. Foto JL 2020.

Målad inskrift på orgeln.
Foto JL 2020.

Nummertavla från 1763 och epitafium från 1781. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2003. Visby stift.

Ljuskrona från 1800-talets senare del och kyrkklocka från 1740. Foto JL 2020.

Altarskiva, påträffad under golvet
vid restaureringen 1956-57.
Grunden till den äldre
triumfbågsmuren synliga strax
bortom skivan. Foto Evald
Gustafsson 1956.
Riksantikvarieämbetet,
Kulturmiljöbild.

Del av träplanka med
inskuren dekor, enligt
förmodan snarare del av
stenkyrkans inredning än
som del av en tidigare
träkyrka. Foto ca 1957.
Riksantikvarieämbetet,
Kulturmiljöbild.

Restaureringar

Senaste restaureringarna

Omfattande restaureringar har företagits vid 1700-talets mitt, delvis som följd av skadorna på tornet år 1700, samt år 1882-83 och 1956-57. År 1989 genomgick kyrkan en yttre restaurering efter förslag av arkitekt Ulf Dahlberg vid Riksantikvarieämbetet. Tornhuv och yttertak reparerades, murverket putsades. 1994 följde en inre restaurering efter förslag av arkitektur Jan Utas. Murar och valv rengjordes, valven kalkavfärgades och bänkinredningen målades om. År 2009-15 genomfördes olika restaurerings- och konserveringsåtgärder i etapper. Ny inredning för bland annat textilförvaring tillkom i sakristian och i ringkammarens västra del år 2011 efter ritningar av Christine Thulin, Lotine. Samtidigt byttes sakristians dörr ut mot en äldre som återskänkts till kyrkan. En ny yttre restaurering med omputsning av fasaderna och reparation av tornhuvens stomme och panel genomfördes 2012. Långhustaket lades om 2014.

Interiör mot öster, troligen på 1890-talet. Äldre foto i ATA. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster. Foto Anders Roland 1925, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör av koret mot nordöst. Foto Alfred Edle 1941, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster mellan restaureringarna 1882-83 och 1956-57. Foto Anders Roland 1925, Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Altaret och korpartiets östra del efter restaureringen 1956-57. Foto Gunnar Svahnström 1957. Riksantikvarieämbetet, Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster strax efter fullbordad restaurering. Foto Gunnar Svahnström 1957. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Interiör mot väster. I förgrunden korbänken i dess tidigare storlek. Foto Nils Lagergren 1960. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobygggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

I korgolvet framför altaret ligger en bildsten som klassas som övrig kulturhistorisk lämning¹.

Arkeologiska undersökningar

I samband med renoveringsarbeten i kyrkan 1956 påträffades ett flertal gravar i form av enkla träkistor under golvet i långhuset. Några av dessa flyttades till långhusets mitt för att det nya golvet skulle få plats. I jorden kring kistorna påträffades en med cirkelmönster ornerad, troligen medeltida, plank².

Vid grävning för en oljecistern 1956 påträffades en mindre hällkista i Ö-V riktning strax intill långhusets yttervägg. Kistan låg på ett djup av ca 1,20 m under kyrksockelns överkant. Graven som var cirka 0,9 x 0,45 m stor undersöktes och visade sig innehålla ett barnskelett. Inga övriga fynd noterades i hällkistan³.

Vid grävning för en oljetank sommaren 1959 påträffades och undersöktes ytterligare en hällkista norr om kyrkan. Den låg 1,5m från långhusväggen och 1m väster om sakristians västra vägg. Kistan hade måtten 1,70 x 0,23-0,43 (Ö-V). Den täcktes av en kalkstenshäll som låg 0,6m under markytan. Graven innehöll skelettdelar efter minst tre individer, varav ett barn. Lämningarna borttogs och benen grävdes ner på kyrkogården⁴.

2005 grävdes ett 0,40 m brett och 0,50 m djupt schakt västerut från sakristian och vidare runt tornet och längs kyrkans södra sida fram till, och några meter söderut, i västra kanten av den nord-sydliga kyrkogårdsgången. Inget av antikvariskt intresse påträffades⁵.

¹ Böttger-Niedenzu 1988.

² Gustafsson 1956.

³ Nylén 1958. L1977:5841 (RAÄ Buttle 239:2).

⁴ Nylén 1960. L1977:5840 (RAÄ Buttle 239:1).

⁵ Pettersson, A-M. 2007.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd

av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren 2019 ställdes i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Buttle kyrka har en jämfört med en del andra gotländska kyrkor lågmäld karaktär utan anspråksfull arkitektur eller rikt skulpterade skulpturprogram i porterna. Den framstår vid första anblicken som en välbevarad romansk anläggning, men hör till dem på Gotland som har genomgått ett par viktiga förändringar under senare tider. Tornets sänkning på 1700-talet, 1800-talets fönster mer huggna kalkstensposter och långhusets resliga tredingstak av trä, utgör sådana exempel.

Kyrkan uppvisar också en intressant tidig förändring genom korets förlängning åt öster, troligen på 1300-talet, som var ett enkelt med effektfullt sätt att med små medel förnya kyrkan i gotisk anda. Ett fint hugget fyrpassfönster i koret utgör ett elegant inslag från samma tid.

I kyrkorummet är värt att lyfta fram den rika dekoren från 1700-talet på inredningen. Intressanta och värdefulla men mindre synliga inslag är att kyrkan bär tecken i sin konstruktion som talar för att den en gång haft öppen takstol, något som ofta anförs för kyrkor, men som är svårt att belägga om inte takstolen är rikt dekorerad, samt att 1200-talets byggnadsarbetare har lämnat små men diskreta avtryck i putsen på korvinden.

Kyrkans inventarier

Kyrkans bevarade medeltida föremål har alla stor kultur- och konsthistorisk betydelse: Det senmedeltida altarskåpet, med sina välbevarade ursprungliga färger, triumfkrucifixet, som ingår i en grupp välbevarade tidigmedeltida krucifix på Gotland, samt dopfunten, som inte hör till öns äldre, men som intar en särskild plats genom sina uttrycksfullt skulpterade huvuden.

Kyrkogården

Buttle kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Dess tidigare gräns mot söder markeras i dag av en solitär gammal ask samt det äldsta trädet i trädraden vid den östra muren.

Kyrkan och kyrkogården bidrar tillsammans med skolan och sockenstugan till en helhetsmiljö som berättar om centrerings av socknens viktiga angelägenheter kring kyrkan.

Den grusade gången till som leder in mot väster har troligen gamla anor. Även i norr fanns en ingång, troligen den ursprungliga huvudingången då den ligger i anknytning till vägen. Här står en fattigböss från 1755 i originalläge. Den berättar om uppmaningen till besökande att dela med sig till de fattiga innan de gick in i kyrkan. I gången som sträcker sig mot söder från sydportalen i långhuset ligger en gravhäll av gammalt ursprung invid gränsen för den äldre kyrkogården.

Söder om kyrkan står en timvisare eller solur, nämnd 1812.

Kyrkogården omgavs tidigare av en trädkrans av vilken idag spridda äldre träd återstår. I söder ger träden i prästänget en lummighet och inramning till kyrkogården.

Gravarna koncentreras till den södra delen av kyrkogården, men det finns gravar även väster och öster om kyrkan. I norr saknas synliga gravar vilket ger en ålderdomlig karaktär åt kyrkogården. Vissa av gravarna familje-/gårdsgravar sedan lång tid tillbaka, till exempel gården Altheime där familjen nämns i donationer till kyrkan. Fjorton av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid en uppföljande inventering 2016 angavs 24 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träd, och buskage är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. Idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Buttle kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Buttle kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
1100-tal	Kyrkobygget påbörjades, kor med absid och långhus uppfördes (SvK anger att koret uppfördes o. 1150 och långhuset o. 1160, av byggnadshyttan Majestatis).	GK SvK
1150	Triumfkrucifix.	SvK
t. 1200-tal	Kyrkobygget fullbordades genom tornet i V (SvK anger att tornet byggdes mellan 1218 och 1236. 1218 är ett årtal som Strelow anger och 1236 ett som taxuslistan anger). I samband med detta breddades möjligen korportalen.	GK, SvK SvK
1218	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
1236	Muralmålningar i form av kvadrar i triumfbågen. Taxuslistan.	GKM SvK
1250-tal	Dopfunten (SvK anger att den är från 1200-talets förra hälft och att den är tillverkades av mästaren Calcarius II: s verkstad).	GK, SvK
1300-t	Koret moderniserades (SvK anger tiden omkr. 1225) genom att absiden revs, i stället gjordes en tillbyggnad åt Ö med rak avlutning. Altarfönstret av Egyptianus' typ med glasmålningar av Lye-mästaren.	GK, SvK
o. 1330	Sakristian (SvK anger tiden omkr. 1225). Triumfbågen utvidgades.	GK, SvK SvK
o. 1400	Altarskåp.	GK, SvK
o. 1450-tal	Passionsmålningarna målades.	GK, GKM
1662	Baldakin.	Inskr.,GK
1600-tal	Delar av bänkinredningen.	SvK
t. 1700-tal	Predikstolen. Långhusets och sakristians yttertak var belagda med bräder.	GK, SvK SvK
1700	Genom ett blixtnedslag förstördes tornhuven och övre delen av tornets murverk skadades. Klockan föll ned och slog hål i ringkamarvalvet. Ett provisoriskt plant bräddtak byggdes för tornet.	GF
1706	Valvet över ringkammaren i tornet reparerades av Jonas Månsson Dufwa.	GF
1732	Skrank mellan långhuset och ringkammaren.	SvK
1740	Kyrkklockan göts av Johan Fahlsten, (GF anger att Tullsten göt om klockan) Stockholm (SvK anger att den omgöts 1730).	GKR, SvK, GF
1741	Den övre delen av den skadade muren revs ned ca 18 alnar. Murverket reparerades men återuppbyggdes ej till den ursprungliga nivån. I det övre ej återuppbyggda murverket fanns gluggar. Den 5 juli var tornhuven färdigbyggd av Olav Ganarfve, Källunge, och klockan hängdes upp av Morten Glömsker.	GF
1742	Nytt brädgolv i kyrkan, dopfunten flyttades fram i koret. Vattendäcket med ränna byggdes i tornet under klockan. Sex träpelare sattes i gluggarna som också kläddes med bräder.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
1746	Tre stigluckor på kyrkogården av trä fanns ännu kvar.	SvK
1753	Bekännelsepall/skriftepall.	SvK
	Bänkinredningen i kyrkan gjordes klar och predikstol, skrank m.m. målades.	GF
1755	Nämns fattigstocken.	SvK
	Nytt tak lades på sakristian.	GF
1756	Nya sparrar och bördning till kortaket.	SvK
1757	"Uppsatsen" på altarskåpet trol. tillverkad av Johan Hernell.	SvK
1758	Köptes 100 pannor tegel till "sånghustaket" (kortaket), som tidigare var taket belagt med bräder.	SvK
1762	Två nya kyrkdörrar.	GF
1762-65	Upptagning av fönster på långhusets N sida.	GF
1763	Nummertavla.	SvK
	Tornet lagades på Ö och S sidorna där hörnstenar hotade att falla ned.	GF
	Läktare.	GF
1764	Upptogs 2 st. fönster på långhusets N sida.	GF
1768	Nämndes en straffstock.	SvK
1760-tal	Fönster förstörades.	GF
	Koret belades med tegeltak (tidigare falar).	GF
1772	Epitafium över landsgevaldigern Lars Bromander.	SvK
	Köptes två tunnor med kalk till "sånghustaket" (kortaket).	SvK
1780	Predikstolen förbättrades av snickaren Fries och målades av Johan Nicklas Weller som också levererade vissa av "ziaraterna".	SvK, GK
1781	Johan Nicklas Weller målade stora delar av inredningen och gardinmålning kring altaret, predikstolen samt över fönstret på N sidan.	SvK
1700-tal	Delar av bänkinredningen.	GK
	Johan Nicklas Weller målade bänkluckor.	GKS
1802	Dörr till sakristian förfärdigades av "skolmästaren".	SvK
1812	Timstock fanns på kyrkogården.	SvK
1821	Levererade glasmästare Bergman nya glas.	SvK
	Två nya fönsterkarmar förfärdigades av "Skolmästaren".	SvK
1826	Levererade glasmästare Bergman nya glas med bly (trol. de Ö).	SvK
1830	Var långhusets brädtak målat med vattenfärg "med dåligt tecknade löf och Ornamenten".	SvK
	Nämndes att det i korfönstret fanns "fragmenter af inbrändt glas".	SvK
1860	Lövträd planterade runt kyrkan.	GF
1882-83	Omfattande inre och yttre restaurering enligt förslag av arkitekt Fritz Eckert och byggmästare Nils Pettersson.	GF
	Tornhuven reparerades.	SvK
	Kyrkan putsades om.	GF
	Kolonnerna av trä i gluggarna ersätts med d:o av kalksten och brädbetäckningarna tas bort.	SvK
	De stora rundbågiga fönstren fick nu sin form; ett åt S, två åt N i långhuset; ett åt S i koret; en litet tidigare upptagen öppning vid	GF, SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
	predikstolen i långhuset försågs med fyrpassformig omfattning. Katedralglas insattes. Det N fönstret i sakristian togs upp. Man fann grunden till absid i Ö.	SvK
	Nya portblad av ek, de dekorerades med smide i medeltidsstil. Sakristiingången höjdes.	GF, SvK GF
	Altaravsatsen stenkäddades och ett nytt altarskrank byggdes. Altaret flyttades 60 cm åt Ö.	GF
	Orgeln, byggd av Åkerman & Lund, Stockholm.	SvK, ISO
	Läktaren förstörades.	SvK
	Nya bänkar vilka ersatte äldre från 1700-talet.	SvK
	Predikstolen stympades och misshandlades, (målades i mörka färger).	SvK, GF
	Diken och stenmur anlades runt kyrkogården.	SvK
1800-tal	Huvudparten av bänkinredningen.	SvK
1926	Värmeledning med central under sakristian.	SvK
1956-57	Omfattande restaurering under ledning av arkitekt Olle Karth på grundval av ett tidigare förslag av arkitekt Erik Fant: Tornet putslagades och övriga fasader putslagades och kalkavfärgades.	GK GF
	Långhusets och korets tak lades om.	GF
	Fönster med blyinfattade glas byttes mot nya, glas i passformade fönster byttes ej.	GF
	Nytt värmesystem installerades.	GF
	Predikstol (återställdes) och altare renoverades.	GF
	Kalkmålningar från 1400-talet togs fram.	GF
	Altarskåpet restaurerades.	GF
	Läktaren revs (barriären återanvändes som orgelpodium i ringkammaren).	GF
	Nytt altarskrank.	GF
	Triumfkrucifixet konserverades av konservator Erik Olsson.	ATA
	Dopfunten flyttades från S väggen i koret till den V delen av kyrkan.	ATA
1956	En liten hällkista med minst tre skelett påträffade på kyrkogården.	ATA
1968	Orgeln byggdes om av Andreas Thulesius, Klintehamn.	ISO
1981	Altarskåpet konserverades av konservator Marianne Korsman-Ullman.	ATA
1984	Triumfkrucifixet konserverades av konservator Peter Tångeberg, Raä.	ATA
1987	Dopfunten flyttades från V delen av kyrkan till triumfbågen.	ATA
1989	Kyrkan genomgick en yttre restaurering efter programhandlingar av arkitekt Ulf Dahlberg, Raä, entreprenör NärBygg: Tornhuven reparerades och taken justerades.	GF GF
	Koret försågs med ny vindskiva.	GF
	Samtliga fasader putsades och kalkavfärgades, lagningar utförda i KC-puts ersattes med ren kalkputs, gammal kalkputs behölls som underlag.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
	Fint huggen kalksten i fasaderna rengjordes rena från alger och lavar.	GF
	Vattendäcket nygjordes. Bjälkarna till klockdäcket byttes delvis ut mot nya.	GF
	Nya öppningsbara fågelskydd.	GF
	Långhusportens panel byttes och korets målades.	GF
	Fönstren renoverades och justerades. Glasmålningarna konserverades.	GF
1989	Mässhake, predikstolskläde, stola och antependium renoverades av Britt Guldbrandzén, Tumba.	ATA
1994	En mindre inre restaurering utfördes efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby: Långhus- och tornväggarna i kyrkorummet rengjordes, valven kalkavfärgades, dito i sakristian. Omfattningar, trätak och muralmålningarna rengjordes och mindre sprickor lagades. Bänkkvarteren målades om. Ljuskronornas kedjor målades. Lampetter monterades i kyrkorummet. Långhusets portal försågs med hängränna.	GF
1999	En gravvård konserverades av Stenkultur i Stockholm AB.	ATA
2002	El-ringning installerades.	GF
2008	Tornportalen rengjordes och konserverades av konservator från Byggnadshyttan.	
2009	Restaurering av kyrkorgel. Ansvarig entreprenör Tomas Svenske	GM
2011	Förbättrad textilförvaring. Ansvarig Lotine.	GM
	Restaurering av fattigbössor på kyrkogården norr om kyrkan. Ansvarig, församlingen.	GM
2012	En mindre restaurering utvändigt och invändigt. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
	Förbättrad förvaring i sockenmagasin. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
	Restaurering av kyrkogårdsmur. Entreprenör, Skogsstyrelsen.	GM
2013	Konservering av Altajme gravvård. Ansvarig Ahns Mundi konservering.	GM
2014	Konservering av murad grav täckt med kalkstenshäll, belägen på den nord-sydliga gången söder om kyrkan. Ansvarig Ahns Mundi konservering.	GM
	Restaurering av långhustak. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2015	Restaurering av ljuskrona. Entreprenör Dahlströms Metallgjuteri.	GM
2016	Anläggning av askgravlund.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksentikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF	Gotlands fornsals arkiv
GF: 1994	Buttle kyrka Utvändig restaurering 1994 dokumentation.
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilssøn Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:3, 1952.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilda gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Gustafsson, E. 1956. ATA 6205/56.
 Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Inventering av inventarierna i Buttle kyrka 2003-12, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Buttle kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.
 Inventering av Buttle kyrkogård, utförd 2016 av Gotlands Museum.
 Nylén, E. 1958. Medeltida barngrav. Gotlands museum dnr: 145/58.
 Nylén, E. 1960. Gotlands Museum dnr: 216/60.
 Pettersson, A-M. 2007. PM. Antikvarisk kontroll i samband med uppsättning av belysningsstolpar inom Kyrkogården i:i, Buttle socken, Gotlands kommun. Länsstyrelsens dnr: 433-6449-04.
 Utvändig restaurering av Buttle kyrka, Dokumentation 1988-98, antikvarie Anna Malmsten, Gotlands fornsal.
 Vård- och underhållsplan, Buttle kyrka 2008. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Brunius, C. G., Gotlands konsthistoria, del II, 1865.
 Bråthen, A., Dated woods from Gotland and the diocese of Skara, 1995 (samt dens. Kommentarer ... Fornvännen 1998, s. 259).
 Böttger-Niedenzu, B. & Niedenzu, A. 1988. Neufunde gotländischer Bildsteine 1981–1985. Skandinavistik 18.
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Sveriges Kyrkor, Gotland, bd IV:3, 1952.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Utas, J. A:son-, Om gotländska valv, examensarbete i Arkitekturens teori och historia, Chalmers tekniska högskola, 1971.
 Öhrman, R., Sockenmagasin på Gotland. Gotländskt arkiv 1990.

Kartor

1752. Skattdrägningskarta Buttle sn. Lantmäteristyrelsen, H14-1:1.
 1882. Laga skiftes karta. Lantmäteristyrelsen, H14-2:2.